

QƏHRƏMAN BEHBUDOV
TURAL HÜSEYNOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 342

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ: VARİSLİK VƏ MƏHKƏMƏ-HÜQUQ İSLAHATLARI

Açar sözlər: *Azərbaycan dövlətçiliyi, Səfəvi dövləri, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, 1918-1920-ci illər, Hüquq-mühafizə, Daxili İşlər Nazirliyi, Ədliyyə Nazirliyi, Heydər Əliyev, Məhkəmə, Erməni təcavüzü*

Key words: *The Azerbaijan statehood, The Safavids, The Azerbaijan Democratic Republic, 1918-1920 years, A guard of law, The Ministry of Interior, The Ministry of Justice, Heydar Aliyev, The Court, The Armenian aggression*

Ключевые слова: *Азербайджанская государственность, Сефевидское государство, Азербайджанская Народная Республика, 1918-1920-е годы, Правоохранительные органы, Министерство Внутренних Дел, Министерство Юстиции, Гейдар Алиев, Суд, Армянская посягаемость*

Qədim tarixə və dövlətçilik ənənələrinə malik olan Azərbaycan xalqının dövlətçilik tarixi çox zəngindir. Qədim dövrlərdən başlayan bu dövlətçilik ənənələri tarixin müxtəlif mərhələlərində inkişaf etmiş, formalaşmış və dünya tarixində olduqca əhəmiyyətli iz buraxmışdır.

XV-XVI əsrlər Azərbaycan dövlətçilik tarixinin intibah dövrüdür. Bu dövrü Azərbaycan tarixində dövlətçilik ənənələrinin bərpası, inkişafı və möhkəmlənməsi dövrü kimi xarakterizə etmək olar. Azərbaycan Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Şirvanşahlar və Səfəvi dövlətlərinin yaranması və fəaliyyəti nəticəsində ölkəmizin Beynəlxalq münasibətlər sistemində siyasi, iqtisadi mövqeyi və rolu güclənmiş, onun Avropa və Şərq ölkələri ilə qarşılıqlı münasibətləri daha da genişlənməmişdir.

Təəssüf ki, istər dünya tarixçiliyində, istərsə də müxtəlif dini və siyasi dünyagörüşə malik insanlar arasında Azərbaycan dövlətçilik tarixinə, xüsusən də bu tarixin ən parlaq dövrlərindən biri olan Azərbaycan Səfəvilər dövlətinə münasibət birmənalı olmamış, daha çox subyektiv xarakter daşımışdır. Əslində bu cür yanaşma Azərbaycan dövlətçilik tarixinə kölgə salmaq, müasir dövrə qədər gəlib çıxan dövlətçilik ənənələrini görməzdən gəlməkdir.

Unutmaq lazım deyil ki, tarixdə heç zaman qaliblər mühakimə olunmurlar. Azərbaycan dövlətçilik tarixində Səfəvilər sülaləsi qaliblər sırasında yer almaqdadır. Bu dövlətin qurucusu Şah İsmayıl Azərbaycan dövlətçiliyinə 3.5 milyon kv.km əraziyə malik bir siyasi miras qoymuş, bu siyasi mirasın 550 min kv.km-i tarixi Azərbaycan torpaqları olmuşdur (3; s.6).

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranmasından yüz illər sonra-Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (1918-1920) yaranması Azərbaycançılıq məfkurəsinin tarixi və siyasi bir dövlətçilik məfkurəsi olaraq yaşadığını, zaman-zaman bu məfkurə əsasında Azərbaycan dövlətçilik sisteminin qurulduğunu və siyasi varislik prinsipinə əsasən bir-birini əvəz etdiyini görürük.

Məhz bu baxımdan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini Azərbaycan Səfəvi dövlətinin siyasi varisi, bu dövlətin siyasi və mənəvi təməlləri üzərində qurulan və Azərbaycan türklərinin dövlətçilik ənənələrini özündə ehtiva edən respublika olduğunu əminliklə deyə bilərik.

Qədim dövlətçilik ənənələrinə malik xalqımızın 23 aylıq şanlı tarixində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi sistemini və hüquqi islahatlar sahəsində qazandığı təcrübənin öyrənilməsi mühüm elmi və praktik əhəmiyyət kəsb edir.

1918-1920-ci illər Azərbaycan xalqının tarixində mühüm mərhələdir. "Məhz bu illərdə onun çoxəsrlik ənənələrə malik milli dövləti yenidən bərpa edilmiş, islam dünyasında ilk respublika - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mövcud olmuşdur.

Normal dövlət fəaliyyətini təmin etmək məqsədi ilə AXC-də mərkəzi dövlət hakimiyyət orqanları yaradılmışdı. Ölkədə xarici siyasət, maliyyə, hərbi, ədliyyə, maarif, səhiyyə, sosial-təminat, əməyin mühafizəsi, nəzarət, nəqliyyat, gömrük, sərhəd mühafizəsi və digər sahələrdə müstəqil icra orqanları fəaliyyət göstərirdi.

Hər bir nazirliyin fəaliyyəti xüsusi əsasnamə ilə tənzimlənirdi.

Öz səlahiyyətləri çərçivəsində nazirliklər icbari qərarlar, əmrlər və aktlar qəbul edirdilər.

Azərbaycanda müstəqil dövlətin hüquq-mühafizə orqanlarının, o, cümlədən polis təsisatının da Xalq Cümhuriyyətinin ilk günlərinə təsadüf edir. Azərbaycan Milli Şurası və Müvəqqəti hökuməti Tiflis şəhərindən Gəncəyə köçdükdən sonra asayışın qorunması, ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi və cinayətkarlığa qarşı mübarizə aparılması sahəsində polis vahid mərkəzləşdirilmiş hüquq-mühafizə orqanı kimi əhəmiyyətli rol oynamışdır. Daxili İşlər Nazirliyi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Müvəqqəti hökumətinin təşkil edildiyi gün 28 may 1918-ci il tarixdə təsis edilmişdi, onun aparıcı struktur qurumu olan polis orqanları bir qədər sonra Gəncədə yaradılmışdır.

1918-ci il iyunun 24-də Milli hökumət "Hökumət müəssisələrinin öz vəzifələrini tərk etmiş qulluqçuları haqqında" 178 nömrəli qərar vermişdir. Həmin qərarla yeni yaradılacaq polis orqanlarının tərkibinə daha çox azərbaycanlıların qəbul edilməsi nəzərdə tutulurdu. Daxili İşlər Nazirliyinin məruzəsi üzrə hökumətin 2 iyul 1918-ci il tarixli qərarı ilə Gəncə quberniyası polisinin yeni ştatları təsdiq olunmuş və əmək haqqı da əvvəlki dövrlərlə müqayisədə artırılmışdır. Qərara əsasən, quberniyanın şəhər və qəzalarında polis rəisləri, onların böyük və kiçik köməkçiləri, sahə və şəhər polis pristavları və milis nəfərləri təsis olunmuş, yeni əsaslarla fəaliyyət göstərməyə başlamışdılar. Bundan 80 il sonra Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin 24 may 1998-ci il tarixli fərmanı ilə müstəqil Azərbaycanda polis orqanlarının faktiki yaradılması tarixi olaraq məhz həmin gün - 2 iyul Azərbaycan Polisi Günü elan edilmişdir (*I*; s.27-28).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamenti ayrı-ayrı idarələrdə işləyən vəzifəli şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlərin və vəzifədən sui-istifadə hallarının qarşısını almaq üçün 27 iyul 1919-cu ildə "Müxtəlif idarələrdə cinayətlərin və sui-istifadə hallarının istintaqının aparılması üçün xüsusi təftiş-istintaq komissiyasının yaradılması barədə" Qanun da qəbul etmişdi.

Hələ o zaman Avropa təcrübəsinə müvafiq olaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının 11 avqust 1919-cu il tarixli qərarı ilə bütün türmələr Daxili İşlər Nazirliyindən alınıb Ədliyyə Nazirliyinin tabeliyinə verilmişdi.

Azərbaycan hökuməti dövlətin sərhədlərinin və ərazi bütövlüyünün müdafiəsi məqsədi ilə bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir. Bu vəzifənin çətinliyi bir sıra amillərlə sıx bağlı idi. İlk növbədə Azərbaycan dövlətinin sərhədlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməməsi, qonşu dövlətlər, xüsusən də Ermənistanla ərazi münaqişələri, zəruri hərbi gücün olmaması, maliyyə və maddi vəsaitlərin çatışmaması qeyd edilməlidir. Sərhəd zonalarında quldurluq və qarətçilik geniş yayılmışdı. Bütün bunlara qarşı səmərəli mübarizə aparılırdı və artıq 1919-cu ilin əvvəllərində sərhəddə vəziyyət normallaşmağa başlamışdı.

Müxtəlif vergilərlə bağlı şikayətlərə baxılması üzrə ən yüksək instansiya olan Maliyyə Nazirinin Şurası haqqında 17 mart 1919-cu il tarixli qanuna görə Rusiya Hökumətinin Senatının I Departamenti ilə eyni tipli təsisatların yaradılmasına qədər Maliyyə Nazirliyinin Şurası müxtəlif vergiqoymalara dair şikayətlərin baxılması üzrə ali instansiya hesab olunurdu.

AXC-nın siyasi-hüquqi sisteminin mühüm fəaliyyət sferalarından biri də nəzarət orqanlarının təşkili idi. Hökumət bütün idarələrin, müəssisələrin, təşkilatların fəaliyyətinə, həmçinin maliyyə intizamına nəzarəti həyata keçirən mərkəzi orqana olan zərurəti nəzərə alaraq 1918-ci il 28 oktyabrda Dövlət Nəzarəti İdarəsini yaratmış və "Dövlət Nəzarətinin əsasları" haqqında Qaydalarını təsdiq etmişdi. Dövlət nəzarətinin tərkibinə dövlət nəzarətçisi (nazir), onun müavini, Dövlət Nəzarəti Şurası, dövlət nəzarətçisinin dəftərxanası və Dövlət Nəzarəti İdarəsi daxil idilər. Qaydalara uyğun olaraq, dövlət nəzarəti nəzarət və təftiş haqqında Rusiya qanunlarına əsasən fəaliyyət göstərirdi. Nəzarət mexanizmlərinin tətbiqi ilə əlaqədar yaranan məsələlər Dövlət Nəzarəti Şurası,

zəruri hallarda isə ali hakimiyyət orqanları tərəfindən həll edilirdi. Ölkədə təftiş işini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə “ilkın və faktiki təftiş haqqında” Qaydalar təsdiq olunmuşdu ki, onlar Rusiya imperiyasının təftiş və nəzarət haqqında qanunlarına əlavə və dəyişiklikləri nəzərdə tuturdu.

Cumhuriyyətin qarşısında duran, həlli vacib problemlərdən ən mühümü Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi, Qarabağa, Zəngəzura, Naxçıvana genişlənən erməni təcavüzünün qarşısını almaqdan ibarət idi. Yalnız bundan sonra adı çəkilən bölgələrdə sabit hakimiyyət strukturları yaratmaq mümkündür idi.

AXC hakimiyyəti İrəvan quberniyasının Azərbaycanın hüdudlarında olan hissəsində (Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Sürməli qəzaları, Yeni Bəyazid, Üçmüədzin, İrəvan və Aleksandropol qəzalarının bir hissəsi) də müvafiq addımlar atmağa çalışırdı. Lakin bu bölgədə mürəkkəb şərait burada AXC-nin suverenliyinin tam təmin edilməsinə imkan vermədi. Belə şəraitdə bölgə əhalisi əldə silah, Ermənistanın təcavüzünə qarşı mübarizəyə qalxaraq həmin qəzaları əhatə edən milli dövlət qurumları (Araz-Türk hökuməti, Cənub-Qərb Qafqaz Cümhuriyyəti) yaratmağa cəhd göstərdi.

AXC dövründə Naxçıvanda məhkəmə orqanlarına gəlincə, hər şeydən əvvəl onu qeyd edək ki, 1918-ci ilin ortalarında Naxçıvan Osmanlı ordusunun nəzarəti altında idi və həmin dövrdə Osmanlı ordusunun II alay komandiri Sürəyya bəy Naxçıvana məhəlləyi-rəisi (qəza rəisi) təyin edilmişdir. Buraya gələn Sürəyya bəy əhalinin nümayəndələri ilə keçirdiyi yığıncaqdakı çıxışında milli komitənin ləğv edildiyini, yerində jandarma, ədliyyə və bələdiyyə idarələrinin yaradıldığını bəyan etmişdir. Həmin vaxt Naxçıvanda mülki məhkəməyə Şeyx-Kərim Axundzadə, Cabbar Kələntərov, Vəli ağa Kəndlinski, Abbasqulu bəy Tahirov və İbrahim paşa Kəngərinski təyin edilmişdir (4, s.61, 5, s.81).

Naxçıvanda Araz-Türk Respublikası zamanında isə (18.11.1918-ci ildə) hökumətin rəisliyinə naxçıvanlı Əmir bəy Əkbərzadə gətirilmişdi. O dövrdə hökumətin tərkibi sədrdən və 6 üzvdən ibarət idi ki, onun tərkibinə ədliyyə naziri portfeli yaradılaraq bu sahədə nazir səlahiyyəti Məmməd bəy Bəyzadəyə həvalə olunmuşdur (6, s.98-99). Həmin dövrdə hökumətin tərkibinə Lütfi Xoca Ekid Əfəndinin şeyxülislam kimi üzv olması (7, s.238) ondən xəbər xerir ki, Naxçıvanda İslam hüququ böyük önəm daşımış, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində şəriət qaydalarına da istinad olunmuşdur. Lakin, qeyd etməliyə ki, həmin dövrdə ingilislərin Naxçıvana daxil olaraq Araz-Türk Respublikasına son qoymuş, region erməni-daşnak işğalına məruz qalmış və Naxçıvan qanlı müharibələr meydanına çevirilmiş, 1919-cu ildə bölgədə ABŞ general-qubernatorluğunun yaradılmasına cəhdlər göstərilmişdir. Bölgənin türk-müsəlman əhalisi əvvəlcə İngiltərənin, sonra isə Amerikanın bu əraziləri Ermənistanı vermək cəhdlərinə qarşı dirəniş göstərərək, Azərbaycanla qovuşmaq uğrunda inadlı mübarizə aparırdı. Belə bir vəziyyətdə Naxçıvanda məhkəmə-hüquq islahatlarının aparılması qeyri-mümkün idi.

AXC hökumətinin 1918-ci ilin iyununda Gəncəyə köçməsindən sonra məhkəmə-istintaq aparatının normal fəaliyyətini təmin etmək məsələsi ortaya çıxdı. Bu məqsədlə xüsusi orqan - Ədliyyə Nazirliyi yaradılmışdı. Bu sahədə vəziyyət çox ağır idi. Anarxiya və hakimiyyətsizliklə əlaqədar məhkəmə orqanlarının fəaliyyəti tamamilə iflic olmuşdu. Hətta Gəncə dairə məhkəməsi öz fəaliyyətini dayandırmışdı. Yerlərdə sülh (barışdırıcı) məhkəmələri işləmirdi. Bu isə cinayətkarlığın artmasına şərait yaradırdı.

Məhkəmə və ədliyyə müəssisələrinin bərpa edilməsi üçün hökumət bir sıra təşkilati-hüquqi və maliyyə tədbirləri görürdü. Bakıya köçdükdən sonra hökumətin 1 oktyabr 1918-ci il tarixli qərarı ilə Bakı XKS-nin təsis etdiyi bütün məhkəmə-istintaq orqanlarını ləğv etdi. Bakı Dairə Məhkəməsi və onun bölmələrinin fəaliyyəti bərpa edildi.

Nazirlər Şurasının 14 noyabr 1918-ci il tarixli qərarı ilə ali apellyasiya məhkəməsi statusu daşıyan Azərbaycan Məhkəmə Palatası haqqında Əsasnamə qəbul edildi. Palata mülki və cinayət departamentlərindən ibarət idi. Əsasnaməyə görə, Məhkəmə Palatasında prokuror nəzarətini palatanın prokuroru həyata keçirirdi. Azərbaycan Məhkəmə Palatası rəsmən 16 mart 1919-cu ildə açıldı.

Respublikanın digər bölgələrindən fərqli olaraq (Naxçıvan istisna olaraq) Zaqatala quberniyasında özünəməxsus məhkəmə sistemi fəaliyyət göstərirdi. Quberniyada Səfəvilər dövründə olduğu kimi şəriət məhkəmələri fəaliyyət göstərirdi. Lakin, sonrakı dövrdə şəriət məhkəmələrinin mülki məhkəmələrlə əvəz edilməsi üçün xüsusi komissiya yaradılmışdı. 1919-cu

ilin aprelinde Aslan bəy Səfikürdskinin ədliyyə naziri təyin edilməsi ilə ölkədə ədliyyə məhkəmə sistemində ciddi islahatlar həyata keçirilməyə başlandı. Əsas işlər sırasında Ali Məhkəmənin, yerli məhkəmələrin yaradılması, ictimaiyyətin məhkəmənin həyata keçirilməsinə cəlb edilməsi, cinayət hüququ və prosesi, mülki hüquq üzrə qanunvericilik sisteminin formalaşdırılması kimi məsələlər daxil idi. Əsas məqsədlərdən biri də respublikada hüquq - mühafizə, inzibati kassasiya, məhkəmə funksiyalarını yerinə yetirən orqanın - Senatın yaradılması idi. Lakin, AXC-nin süqutu bu işi həyata keçirməyə imkan vermədi.

Mühüm layihələrdən biri də Azərbaycanda Andlılar məhkəməsinin yaradılması idi. Bu məhkəmələr yerli şəraitə uyğun, Qərbi Avropada hüquqi fikrin son nailiyyətlərinə əsaslanan yeni məhkəmə sistemi olmalı idi. Yerlərdə xalq məhkəmələrinin və barışdırıcı məhkəmələrin yaradılması nəzərdə tutulurdu. Bununla yanaşı hərbi məhkəmələr, Arbitraj məhkəməsi və digər ədliyyə orqanları da yaradılmışdı.

Milli hökumət öz müstəqil məhkəmə sistemini yaratmağa çalışırdı. Məhkəmə sisteminin müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, onun icra hakimiyyətindən ayrılması üçün tədbirlər görülürdü. Bu işə hakimiyyət bölgüsü prinsipinin əməli sürətdə həyata keçirilməsini göstərirdi.

Bütün bunlar belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət quruluşu bir sıra çatışmazlıqlara baxmayaraq demokratik xarakter daşıyırdı. Milli dövlət quruculuğu istiqamətində ciddi addımlar atılırdı.

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Həzər Əliyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti barədə belə demişdi: "Müsəlman Şərqində ilk demokratik cümhuriyyətin məhz Azərbaycan toprağında yaranması xalqımızın o dövrdə və o illər ərəfəsində - XIX əsrin sonunda və XX əsrin əvvəllərində milli müstəqillik, azadlıq duyğuları ilə yaşaması ilə bağlıdır. O illərdə xalqımızın qabaqcıl şəxsiyyətləri, mütəfəkkir adamları, ziyalıları xalqımızda milli azadlıq, milli müstəqillik duyğularını gücləndirmiş, milli dirçəliş, milli oyanış əhval-ruhiyyəsi yaymış və bunların hamısı məntiqi olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır" (2-cü əd., s.9).

Xalqımızın milli dövlətçiliyə nail olmaq arzularının gerçək ifadəsi olan və ömrü cəmi 23 ay çəkən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ürəklərdə elə bir məşəl alovlandırdı ki, təqribən, 70 il ərzində hökmranlıq etmiş totalitar kommunist rejiminin amansız cəza-repressiya məşını da bu məşəl söndürə bilmədi. XX əsrin 80-ci illərinin ortalarından etibarən bütün dünyada, o cümlədən Azərbaycanda baş qaldıran milli oyanış dalğası əzəmətli xalq hərəkatına çevrilərək, yeni dünya nizamının təməlini qoyanda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ideyaları xalqımız üçün mayaka döndü və özünü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi elan edən Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə yenidən dövlət müstəqilliyinə qovuşdu.

ƏDƏBİYYAT

1. Q.Behbudov. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində hüquqi dövlət quruculuğu məsələləri və siyasi-hüquqi fikrin inkişafı, Naxçıvan, Qeyrət nəşriyyatı-2018
2. A.İsgəndərov. Xalq qəzeti, 9 may 2017. №98
3. M.Ağalarov. 525-ci qəzet, 8 noyabr 2016-№204
4. Naxçıvanın məhkəmə tarixi, Naxçıvan-2018, Əcəmi NPB
5. İ.Hacıyev. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Naxçıvan, Naxçıvan-2010*
6. A.E.Gökdemir. Cenubi-Qərbi Kafkas hökuməti, Ankara, 1998
7. Naxçıvan tarixi. II cild, Naxçıvan-2014, Əcəmi, NPB

ABSTRACT

AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC: THE INHERITANCE AND JUDICIAL-LEGAL REFORMS

The existence of inheritanceline that connectingthe AzerbaijanGaragoyunlu, the Aggoyunlu, the Shirvanshahs, the Safavid States, the Azerbaijan DemocraticRepublicand the modern Azerbaijan Republic as well asthe analyzing ofbeing carried the progressive judicial-legal reforms, within a short period of timeof the Azerbaijan DemocraticRepublic.

The development and strengthening of the statehood traditions started in the XV-XVI centuries that was the renaissance of Azerbaijan statehood. As a result of the establishment and activity of Azerbaijan Garagoyunlu, Aggoyunlu, Shirvanshahs and Safavid states, the role of our country had strengthened in the system of the international relations.

Being continued the line of inheritance, the Azerbaijan Democratic Republic that is the first Democratic Republic in the East had been established, the legal-democratic statehood had been founded within a short period of time, the mutual political-legal relations with the European countries had been established, the progressive judicial-legal reforms had been carried out, the serious steps had been taken in the direction of national state building.

Common National Leader of the Azerbaijan people, Heydar Aliyev, said about the Azerbaijan Democratic Republic: "The establishment in Azerbaijan of the first democratic republic in the Muslim East was related to the fact that our people lived with the feelings of the national independence and freedom at that time and on the eve of those years - and at the beginning of the twentieth century at the end of the 19th century. In those years, the advanced personalities, the thinkers, the intellectuals of our people strengthened the feelings of the national independence and the national freedom of our people, the national revival, the mood of national awakening had spread and logically all of these had led to the creation of the Democratic Republic of Azerbaijan".

РЕЗЮМЕ

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ НАРОДНАЯ РЕСПУБЛИКА: НАСЛЕДОВАНИЕ И СУДЕБНО-ПРАВОВЫЕ РЕФОРМЫ

Азербайджанские Государства Кара-Коюнлу, Ак-Коюнлу, Ширваншах, Сефевиды, существование линии наследования, соединяющей Азербайджанскую Народную Республику и современную Азербайджанскую Республику, а также анализ прогрессивных судебно-правовых реформ в течении короткого периода времени АНР.

Восстановление, развитие и укрепление традиций государственности началось в XV-XVI веках, в период ренессанса Азербайджанской Государственности. В результате создания и деятельности государств Гарагоюнлу, Аггоюнлу, Ширваншахов и Сефевидов Азербайджан укрепляется роль нашей страны в международной системе отношений.

Продолжая линию наследования, на востоке была создана первая демократическая республика, Азербайджанская Народная Республика, за короткий период времени была создана право-демократическая государственность, созданы взаимно-политические отношения с европейскими странами, проведены прогрессивные судебные законодательные реформы, были предприняты серьезные шаги в направлении национального государственного строительства.

Общенациональный лидер азербайджанского народа Гейдар Алиев сказал об Азербайджанской Демократической Республике: «Появление первой демократической республики на мусульманском Востоке было в то время и накануне нашей нации - в конце 19-го и в начале 20-го века с национальной независимостью и свободой чувств. В те годы передовые личности, мыслители и интеллектуалы нашего народа укрепили национальную свободу, национальное возрождение и всплеск духа национальной независимости привело к логической созданию Азербайджанской Народной Демократической Республики».

NDU-nun Elmi Şurasının 31 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 03).

NOVRUZƏLİ RƏHİMOV*Naxçıvan Dövlət Universiteti**Novruzrehimov62@mail.ru***UOT:304.2****QLOBALLAŞMA VƏ MİLLİ ÖZÜNƏMƏXSUSLUQ****Açar sözlər:** *Qloballaşma, mədəni müxtəliflik, milli dəyərlər, bəşəri dəyərlər***Key words:** *Globalization, cultural diversity, national values, human values***Ключевые слова:** *Глобализация, культурное разнообразие, национальные ценности, общечеловеческие ценности*

Qloballaşma problemi aktuallığına görə cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar əsas mövzulardan biri olmuş, bəşəriyyətin, eləcə də ayrı-ayrı fərdlərin taleyini müəyyənləşdirən amilə çevrilmişdir. Bu hadisənin təbiətinə münasibət müxtəlif olsa da, tədqiqatçılar onu, ümumilikdə, məkan-zaman maneələrini aradan qaldıran kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı, transmilli münasibətlərin və yeni beynəlxalq təsisatların formalaşması kimi səciyyələndirirlər.

Qloballaşma milli-iqtisadi, sosial- siyasi və digər sistemləri bir-biri ilə əlaqələndirən böyük bir prosesdir. Göstərilən əlaqələr getdikcə genişlənərək qlobal şəbəkədə birləşmişdir. Öz iqtisadi gücünə görə bir sıra transmilli şirkətlər ayrı-ayrı dövlətlərlə rəqabət aparmaq imkanına malikdirlər. Kapital investisiyası və yeni texnologiyalar üzərində nəzarət imkanları onlara, hətta, çox güclü dövlətlər üzərində xüsusi fəaliyyət imkanları verir. Qloballaşmanın müxtəlif mərhələlərdən keçdiyini bildirən Robertson vurğulamışdır ki, “bu prosesdə təzahür edən hər bir mərhələ özündən əvvəlkindən daha mürəkkəb və rəngarəng olmuşdur” (2, s.231).

Qloballaşma-dünya miqyasında iqtisadi, siyasi, mədəni və s. əlaqələrin daha da yaxınlaşması kimi xarakterizə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, əsasən cəmiyyətdə gedən elmi- texniki inkişaf əlaqədar olaraq dünya dövlətləri arasında əlaqələr getdikcə artır, müxtəlif xalqlar və ayrılıqda insanlar bir-birinin texniki nailiyyətlərindən, mədəniyyətlərindən bəhrələnirlər. Bu baxımdan, qloballaşma təbii-tarixi proses kimi qiymətləndirilə bilər. Bir çox siyasətçilər qloballaşmanı millətlər arasındakı fərqlərin azaldılması, ortaq dəyərlərin paylaşılması, bəşəriyyətin gəlib çıxdığı normal ünsiyyət mərhələsi və harmonizasiya proseslərini birləşdirən inteqrasiya kimi qiymətləndirirlər. Qloballaşma bəşəriyyətin tarixi inkişaf qanunauyğunluqlarına əsasən formalaşan yeni obyektiv tarixi inkişaf mərhələsidir. O, ən yeni informasiya və telekommunikasiya vasitələri əsasında bəşəriyyətin böyük hissəsinin vahid iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr sisteminə qatılması prosesi olub, sivilizasiyalararası dialoq və qarşılıqlı əlaqələrin genişlənməsinə gətirib çıxarır.

Qloballaşma yalnız dünyadakı iqtisadi prosesləri deyil, eyni zamanda onun strukturunu dəyişir. Milli dövlətlərə böyük təsirlər edilir, qitələrarası və regionlararası proseslər gedir ki, bunlar da öz növbəsində miqyasına görə qlobal qarşılıqlı asılılıq münasibətini formalaşdırır. Hər bir texnoloji dəyişiklik insanların fərdi həyat tərzində dərin dəyişikliklərə səbəb olur. Qloballaşma müasir dünyanın siyasət, iqtisadiyyat, mədəniyyət, elm, texnologiya və s. sahələrində yeni keyfiyyət dəyişiklikləri ilə şərtlənən mürəkkəb proseslərdə özünü birləşdirir. Qloballaşmanın mərkəzində insan maraqları olduğundan onun ayrı - ayrı dövrlərdəki inkişaf meyilləri də həmin maraqların reallaşdırılmasından asılı olmuşdur” (1).

Müasir dövrdə qloballaşma prosesinə yanaşmalar müxtəlifdir. Onun tərəfdarları və əleyhdarları arasında kəskin fikir ayrılığı vardır. Fikir ayrılığının əsas səbəbi bu prosesin gedişində şəxsi, milli maraqların önə keçməsidir. Maddi maraqlar önə keçdikdə mənəvi dəyərlər ikinci planda qalır və inkişaf etmiş ölkələr inkişaf etməkdə olan ölkələri istismar etməyə başlayır, onları özlərindən asılı vəziyyətə salırlar. Şəxsi maraqlar bəşəri hissləri üstələyir. Məhz ona görə də müasir

dövrə milli dəyərlərin, milli maraqların qorunması ideyası aktuallaşır. Bu da öz növbəsində qloballaşmaya müxtəlif yanaşmaların yaranmasına, qloballaşmanın tərəfdarlarının və əleyhdarlarının-antiqlobalistlərin formalaşmasına səbəb olur.

Qloballaşma prosesi formaca beynəlmiləlçiliyə və beynəlxalq əməkdaşlıq səylərinə xeyli oxşasa da, mahiyyətcə onlardan ciddi fərqlənir. Dünyada hər bir xalq özünün milli-mədəni dəyərləri, mənəvi baxışları, milli ideologiyaları ilə fərqlənirlər. Bir çox tədqiqatçıların fikrincə, qloballaşma mənəvi dəyərlər sisteminin aşınmasına səbəb olur. Daha çox narahatçılıq yaradan odur ki, bu aşınma prosesi müxtəlif qüvvələr tərəfindən öz maraqlarına uyğun şəkildə idarə olunur. Qloballaşma getdikcə dünya miqyasında qlobal cinayətlərin artması, qlobal mənəvi aşınmaların getməsi üçün də şərait yaradır. Narkomaniya, beynəlxalq miqyasda mütəşəkkil cinayətkarlığın həyata keçirilməsi, böyük mafiyaların, beynəlxalq terrorun hərəkətə gəlməsi buna misal ola bilər. Bütün bunların hamısı qloballaşma məsələsinin birmənalı hadisə olmadığını göstərir.

Millətlər özünü tamamilə təcrid edib qala bilməzlər və ümumbəşəri dəyərlərdən nəyisə əxz etməlidirlər. Milli mədəni dəyərlər qarşılıqlı zənginləşməli, başqa millətlərin mədəni dəyərlərindən nəşə götürülməlidir. Bu qarşılıqlı zənginləşmə prosesi diqtə xarakteri daşımamalıdır. Yəni hakim güclərin milli dəyərləri bir növ diqtə şəklində kiçik xalqların, müstəqilliyini yenidən qazanmış xalqların mədəni həyatına bu və ya digər formada zorla daxil edilir və bu da mədəniyyətə təcavüzdür. Mədəniyyətə təcavüz millətin dilindən tutmuş ona aid olan komponentlərin hamısını ya sıradan çıxarır, ya da ona güclü təsir göstərir. Bu mənada qloballaşmanın mədəniyyətdə təzahürü çox ağırlı və ziyanlı proses kimi özünü göstərə bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, mədəni və mənəvi cəhətdən güclü olan xalqlar bu aşınmanın qarşısını ala bilər. Amma elə xalqlar var ki, bu aşınmadan heç cür xilas ola bilmirlər və nəticə etibarilə qloballaşmanın, daha dəqiq desək, böyük gücə malik qüvvələrin təsiri altına düşür, məcburiyyət qarşısında həmin dəyərləri qəbul etməli olurlar.

Müasir dövrdə qloballaşma prosesini xarakterizə edərkən, bu prosesə sistemli baxış zamanı müxtəlif metodoloji yanaşma formalaşmışdır. Bu metodoloji yanaşmaların hər biri qloballaşma prosesinin mahiyyətini müxtəlif mövqedən şərh edir. Birinci metodoloji yanaşma qlobal iqtisadi artım dövrü ilə bağlıdır. Bu metodoloji yanaşmanın tərəfdarlarından olan R. Darendorf, F. Nuşeler, O. Lafonten, B. Geys, B. Klinton və başqalarının fikrincə, qloballaşma iqtisadi inkişafın intensivləşməsi və çiçəklənmənin yeni mərhələsidir. Bu yanaşmanın tərəfdarları qloballaşma prosesini nikbin bir mövqedən xarakterizə edirlər, qloballaşma prosesləri həddindən artıq nikbin və birtərəfli qiymətləndirilir. Bu metodoloji yanaşmanın tərəfdarlarının fikrincə, bəşəriyyəti narahat edən qlobal problemləri aradan qaldırmaq mümkündür.

İkinci metodoloji yanaşma qlobal multimədəni cəmiyyət dövrü ilə bağlıdır. Bu metodoloji yanaşmanın ən parlaq nümayəndəsi S. Hantinqtondur. Onun fikrincə, qloballaşma dünyada münaqişə ocaqlarının artmasına səbəb olur. Yer üzərində 8 sivilisasiyanın olduğunu qeyd edən Hantinqtonun fikrincə, zaman keçdikcə dünya nisbətən kiçik sistemlərin-mədəni-etniki sivilizasiyaların münaqişə arenasına çevrilir. İqtisadi inkişaf qloballaşma prosesi zamanı geosiyasi mənzərəni dəyişdirir, bu da çoxlu sayda yeni münaqişələrə səbəb olur.

Üçüncü metodoloji yanaşma isə solumun sistemli transformasiya yanaşması ilə xarakterizə edilir. Bu metodoloji yanaşmanın tərəfdarlarının fikrincə, qloballaşma milli-mədəni inteqrasiya prinsiplərinə söykənən ənənəvi siyasi qaydaların sona çatmasıdır. Bu yanaşmanın nümayəndələrini ənənəvi siyasi idarəetmə alətlərinin durmadan zəifləməsi və buradan əmələ gələn hakimiyyət vakuumu narahat edir. Bu metodoloji yanaşmanın nümayəndələri əsasən siyasi sahədə baş verən dəyişikliklərə diqqət yetirirlər.

Dördüncü metodoloji yanaşmanın tərəfdarları isə qloballaşma prosesinə çox bədbin münasibət bəsləyir, bu prosesi mədəniyyət və ənənələrin labüd sonu kimi səciyyələndirirlər. Bu yanaşmanın nümayəndələri antiqlobalist mövqedən çıxış edərək, qloballaşmanın gətirdiyi mənfi fəsadları qabarıq bir tərdə nümayiş etdirirlər. Müasir dövrdə ən aktual mövzularından biri olan qloballaşma prosesi əvvəllər yalnız bir iqtisadi proses kimi izah olunurdu. Lakin, vaxt ötdükcə qloballaşmanın təkcə iqtisadi bir mahiyyət kəsb etmədiyi ortaya çıxdı. İnsanlar nəinki iqtisadi, siyasi, sosial sərhədləri aşmaq istəyir, onlar həm də mədəni və mənəvi birliyə can atır. Əslində, bəşəriyyət tarix boyu birliyə, birləşməyə doğru meyli etmişdir. Cəmiyyətin təkamülünün son nöqtəsi